

2. Dezinformácie – kde hľadať a nájsť pravdu?

ELŽBIETA DRAŹKIEWICZ
Sociologický ústav SAV

ZUZANA PANCZOVÁ
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

PAVOL HARDOŠ
Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK

PETER JANČÁRIK
Konšpiratori.sk

TEREZIA ŠABOVÁ
Sociologický ústav SAV

Tím zaoberajúci sa dezinformáciami zahŕňa vedcov a aktivistov, ktorí sa venujú konšpiračným teóriám a dezinformáciám, ako aj odborníkov, ktorí sa profesionálne zaoberajú overovaním faktov. V tomto projekte je naším cieľom poskytnúť stručný a všeobecný úvod do témy konšpiračných teórií, dezinformácií a fake news: čo pod nimi rozumieme? Kto ich šíri? Kedy a prečo? V našej práci sa zameriavame na spôsoby, akými dezinformácie ovplyvňujú tri hlavné oblasti: verejné zdravie, verejnú súdržnosť a verejnú bezpečnosť. Zamýšľame sa tiež nad tým, aké kroky by sa mali podniknúť, aby sa posilnila sociálna a inštitucionálna odolnosť voči negatívnym účinkom dezinformácií. Zaujímajú nás najmä opatrenia, ktoré môžu prijať predstavitelia štátnej správy a samosprávy, pedagógovia, ale aj mediálni a bezpečnostní experti.

Zhrnutie odporúčaní

- Konšpirácie odrážajú svetonázor, hodnoty ľudí. Sú spoločenský problém, nie len technologický.
- Úmyselné šírenie dezinformácií má byť penalizované a podliehať zákazu tvorby zisku.
- Štát by mal navrhnúť komunikačné stratégie na riešenie problému dezinformácií v krízach.
- Média zodpovedajú za tvorbu a šírenie informácií. Spravodajstvo má byť etické a transparentné.
- Sociálne médiá majú podliehať regulácii tak, ako tradičné médiá. Nemali by byť výnimkou.
- Kritické myslenie a digitálna gramotnosť ako súčasť vzdelávania. Pre všetky vekové skupiny.
- Podporiť organizácie, ktoré sa venujú dopadom dezinformácií, konšpirácií, overovaniu faktov.

ÚVOD

V posledných rokoch narastajú obavy týkajúce sa vplyvu, ktorý môžu mať dezinformácie, fake-news a konšpiračné teórie na spoločnosti, ich politickú trajektóriu, blahobyt či dokonca na ich bezpečnosť. Bolo to vidieť najmä na spôsoboch, akými

konflikty o medicínske poznatky ovplyvnili reakcie na pandémiu Covid-19 alebo na postupoch, akými sa konšpiračné teórie a dezinformácie využívajú na formovanie postojov k ruskej invázii na Ukrajinu. Konšpiračné teórie sa však nemobilizujú len v čase mimoriadnej situácie alebo krízy. Pre niektorých ľudí môžu byť pocity ako podozrievavosť a nedôvera dôležitými faktormi, ktoré formujú ich celkové vnímanie sveta, ako aj ich miesta v rámci neho.

Napríklad na Slovensku môže dojem, že sme ako národ obeťou, v kombinácii s obavami z akýchsi vonkajších nepriateľov, ktorí údajne chcú zničiť Slovensko, viesť k náladám zameraním proti EÚ. Konšpiračné teórie a dezinformácie vedú ovplyvniť aj spôsob, akým ľudia vnímajú konkrétne skupiny ľudí – najmä tých, ktorí sú vnímaní ako „Iní“, napríklad migranti alebo menšiny. Takéto názory sa následne môžu pretaviť do diskriminačných alebo násilných činov, prípadne do radikalizácie, ako je zrejmé z jednej z najtragickejších udalostí v poslednom období: zločinu z nenávisťi voči LGBTQ komunite, ku ktorému došlo pred Teplárňou na Zámockej ulici v Bratislave.

Niet pochýb o tom, že dezinformácie a konšpiračné teórie predstavujú dôležitú spoločenskú výzvu. Môžu významne ovplyvniť nielen politické smerovanie našej spoločnosti a volebné správanie ľudí, ale aj schopnosť vytvoriť súdržnú spoločnosť, v rámci ktorej môžu ľudia pokojne spolunažívať. Je preto veľmi dôležité pochopiť, akú úlohu zohrávajú tieto fenomény v slovenskej spoločnosti, ako ovplyvňujú svetonázor ľudí, ako informujú o konkrétnych krokoch a činoch alebo to aký majú vplyv na verejný priestor a súkromný život.

Konšpiračné teórie, dezinformácie, fake news: čo to je a aký je medzi nimi rozdiel?

Konšpiračné teórie

Konšpiračné teórie (synonymum „sprisahanecké teórie“) sú naratívy, ktoré podozrievajú určitých aktérov zo sprisahania s cieľom poškodiť konkrétne skupiny (napr. etnické, rasové, náboženské) alebo ohroziť konkrétne spôsoby života. Zvyčajne možno konšpiračné teórie definovať ako nepodložené, neoverené, resp. oficiálne neakceptované informácie, ktoré varujú pred nebezpečným sprisahaním alebo interpretujú udalosti ako dôsledok sprisahania. V niektorých prípadoch však môžu byť konšpiračné teórie všeobecne akceptované a rozšírené (po stáročia tomu tak bolo v prípade antisemitských teórií rozšírených v Európe).

Konšpiračné teórie preceňujú úlohu sprisahání v dejinách ľudstva, spochybňujú oficiálne interpretácie udalostí a v súčasnej dobe zvyčajne obviňujú zo sprisahania oficiálne inštitúcie a príslušníkov elít. Reálne sprisahania existujú, ale podľa odborníkov je rozdiel medzi konvenčným myslením, ktoré má šancu uspieť pri odhaľovaní týchto sprisahání a konšpiračným myslením, ktoré tvorí vyfabulované sprisahania. Konvenčné myslenie zohľadňuje fakty, usiluje sa o konzistentnosť tvrdení a je primerane skeptické voči oficiálnym dátam. Oproti tomu konšpirační teoretici sú nekritickí voči interpretáciám, ktoré ich teórie podporujú a naopak sú prehnane podozrievaví voči informáciám, ktoré ich teórii odporujú, pričom ich tvrdenia sú často aj vnútorne protirečivé (Lewandowsky & Cook, 2020)

Tento druh paranoidného naratívu je už dlhodobo súčasťou európskych dejín. Konšpiračné teórie sa formovali v časoch Francúzskej revolúcie, boli tiež dôležitou súčasťou nacistickej ideológie, ktorá viedla k druhej svetovej vojne a holokaustu a boli tiež badateľné v rámci studenej vojny. Často sú využívané na vysvetlenie dôležitých spoločenských udalostí: napríklad pádu Berlínskeho múru, Nežnej revolúcie alebo ruskej invázie na Ukrajinu.

Napriek tomu, že sú konšpiračné teórie veľmi rozšírené, existujú isté faktory, ktoré ešte zvyšujú ich popularitu. Konšpiračné teórie, fámy a dezinformácie sa často mobilizujú v krízových časoch: pri epidémiách, environmentálnych alebo ľuďmi zapríčinených katastrofách. Týmto fenoménom sa obzvlášť darí v polarizovaných spoločnostiach či tých, ktoré prešli výraznými sociálnymi a politickými zmenami. Náchylnejšie na podporu konšpiračných teórií sú tie spoločnosti a jednotlivci, ktorí vykazujú vysokú mieru narcizmu či pocitu martýrstva.

Konšpiračné teórie sú bežne považované za ‚zbraň slabých‘: často sa formujú v marginalizovaných skupinách, teda ľuďmi na okraji spoločnosti. Môžu sa však prejavovať a mobilizovať aj u ľudí pri moci, primárne u populistických lídrov, ktorí využívajú túto formu strašenia na získanie či zvýšenie svojej popularity (Ren et al., 2022; Pirro & Taggart, 2023).

Konšpiračné teórie na Slovensku

V slovenskej histórii môžeme nájsť viaceré príklady vplyvu konšpiračných teórií na dianie v spoločnosti. Naratívy o sprisahaniach elít naberali aj tu na popularite približne od konca 18. storočia. Ich šírenie sa akcelerovalo najmä v situácii spoločenských kríz. Ako príklad možno uviesť tzv. Východoslovenské sedliacke povstanie v roku 1831, ktoré sa odohrávalo na pozadí šíriacej sa epidémie cholery a revolúcie v susednom Poľsku. Agresivitu davu živili teórie o sprisahaní šľachty, štátnych úradníkov, kňazov a židovských obchodníkov voči sedliakom. Fámy hovorili o cieľnom zabíjaní ľudí prostredníctvom protiepidemických opatrení, ktorých príkladom je dezinfekcia studní a vodných tokov, podávanie liekov či karanténa (Liška, 2012).

V 19. a 20. storočí bol v Európe badateľný vzostup politického využívania konšpiračných naratívov reflektujúcich sociálne zmeny v dôsledku modernizácie a sekularizácie spoločnosti. Tieto zvraty našli odraz v politickom súperení stúpcov liberálnych a konzervatívnych princípov. Konšpiračné teórie o pôsobení tajných spoločností (iluminátov, slobodomurárov) sa prelínali s politickým antisemitizmom, postaveným na teóriách o medzinárodnej sieti sprisahancov, usilujúcej o svetovládu prostredníctvom rozkladu tradičnej morálky. Možno to chápať ako snahu identifikovať skrytých vinníkov spoločenských zmien, ktoré na prelome storočí vyvolávali obavy a odpor, a to či už v dôsledku urbanizácie spoločnosti a technologického pokroku, konfrontácie náboženských výkladov o vzniku sveta a človeka s vedeckými poznatkami, zrovnoprávnenia židov a kresťanov v občianskej aj náboženskej sfére, legalizácie civilného manželstva, sekularizácie školstva, či iných prevratných fenoménov.

Konšpiračné naratívy tohto typu sa postupne stali súčasťou politickej propagandy autoritatívnych a totalitných režimov bojujúcich proti princípom liberálnej demokracie. Jedným z prejavov moderného uhorského politického antisemitizmu bola vlna konšpiračných teórií obviňujúcich židov z rituálnych vražd, ktorú využila Krajinská uhorská antisemitská strana v politickej kampani. Na antisemitských predsudkoch staval svoju propagandu aj vojnový slovenský štát, ktorý podľa vzoru Nemecka podporoval naratívy o slobodomurárskom a židobolševickom sprisahaní.

V tomto kontexte vznikla aj teória interpretujúca nehodu lietadla M. R. Štefánika v roku 1919 ako politickú vraždu na objednávku slobodomurárov E. Beneša a T. G. Masaryka, ktorá má doposiaľ stúpcov z radov slovenských nacionalistov (Panczová, 2017). Konšpiračné teórie a sugestívne obrazy vonkajšieho a vnútorného nepriateľa boli aj súčasťou komunistickej propagandy. Podľa vzoru Sovietskeho zväzu bolo spravodajstvo prísne cenzurované a verejná mienka bola masírovaná propagandou šíriacou strach zo západných imperialistov a ich domácich prisluhovačov. Skúsenosť s cenzúrou v prostredí totalitných režimov môže byť jedným zo zdrojov nedôvery ľudí voči establišmentu a ochoty utiekať sa k alternatívnym spravodajským zdrojom.

Ďalšie súvisiace javy

Fáma je „tvrdenie, týkajúce sa aktuálnych udalostí, ktorému sa má veriť a ktoré sa šíri od osoby k osobe obyčajne ústne. Neobsahuje údaje, podľa ktorých by sa dala posúdiť ich pravdivosť“ (Allport & Postman, 1947, p. ix) Podobné sú aj definície iných autorov: „informácia predkladaná na uverenie. Súvisí s aktuálnym dianím a je rozširovaná bez oficiálneho overenia“ (Knapp 1944: 22) či „neoverená správa alebo vysvetlenie rozšírené medzi ľuďmi. Týka sa predmetu, udalosti alebo otázky verejného záujmu“ (Peterson & Gist, 1951, pp. 159-167). Konšpiračné teórie teda v istom zmysle je možné považovať za podskupinu fám, ktoré varujú pred sprisahaniím.

Dezinformácie sú nepravdivé informácie šírené zámerne za účelom manipulácie verejnej mienky. Môžu mať podobu textu, alebo aj videí, ktoré majú buď nepravdivý obsah alebo sú podané manipulatívnym štýlom (pravdivé informácie vytrhnuté z kontextu resp. so zavádzajúcim komentárom). Falošné správy (fake news) sú úmyselne šírené nepravdivé informácie, ktoré napodobňujú štýl spravodajskej žurnalistiky. Malinformácie sú pravdivé informácie šírené s úmyslom poškodiť nejakú osobu alebo inštitúciu (napr. uniknuté informácie o činnosti tajných služieb, neverejné firemné informácie, škandály vysokopostavených osôb a pod.).

Uvedené formy informácií a vedomostí sú navzájom odlišné. Jednotlivo, ale i spoločne, však môžu prispievať k tomu, ako si ľudia vytvárajú všeobecný pohľad na svet a formujú svoje názory na konkrétne náležitosti. V našom texte venujeme pozornosť trom hlavným témam, ktoré sú obzvlášť citlivé na dezinformácie a sú častým predmetom konšpiračných teórií a ktoré obzvlášť silno rezonujú v rámci slovenskej spoločnosti a jej sociálno-politického prostredia. Ide o nasledujúce témy: a) ľudia, ich telo a prírodné prostredie; b) sociálna súdržnosť; c) bezpečnosť.

Konšpiračné teórie ako spoločenský problém

Ľudia, ich telo a prírodné prostredie

Zdravie je jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich osobnú pohodu. Nie je preto prekvapujúce, že otázky súvisiace so zdravím sa často objavujú v súkromných a verejných diskusiách. Dezinformácie a konšpiračné teórie, ktoré ovplyvňujú naše chápanie verejného zdravotníctva, farmaceutického priemyslu alebo lekárskech poznatkov sa stávajú súčasťou informačného priestoru s čoraz väčšou frekvenciou. Konšpiračné naratívky taktiež v stále vyššej miere ovplyvňujú spôsob, akým ľudia vnímajú svoj vzťah k prírode a životnému prostrediu. V tejto časti sa zameriame na dva príklady: dezinformácie a konšpiračné teórie týkajúce sa farmaceutického priemyslu a inštitúcií verejného zdravotníctva ako aj klimatických zmien.

Zdravie

Počas pandémie Covid-19 sme mohli pozorovať mnoho teórií, ktoré opakovali staré príbehy o bohatých elitách využívajúcich pandémiu na vlastný prospech alebo o nebezpečných „Iných“ (napríklad Číňanoch alebo Židoch), ktorí šíria vírus s cieľom ovplyvniť globálne mocenské vzťahy a ohroziť európske spoločnosti, respektíve ich spôsob života. Mnohé teórie a informácie, ktoré v tom čase kolovali, sa však týkali aj predstáv o ľudskom tele a možných spôsoboch liečby, ako aj vzťahu človeka k životnému prostrediu (napríklad konšpiračné teórie o 5G, konšpiračné teórie o netopieroch) alebo konkrétnych spôsoboch liečby.

Hoci bola pandémia stavom núdze, konšpiračné teórie, ktoré v tom čase kolovali, neboli vo svojej podstate výnimočné a možno ich považovať za súčasť širších naratívov týkajúcich sa verejného zdravotníctva a zdravotníckeho priemyslu (Fairhead & Leach, 2012). Dnes sú mimoriadne populárne predstavy vrhajúce podozrenie, že sa členovia farmaceutického priemyslu, lekárskech a vedeckých elít spojili s cieľom poškodiť „bežných občanov“ prostredníctvom imunizácie a iných programov zdravotnej starostlivosti.

Hoci existuje pokúšenie odmietnuť takéto teórie ako znak slabej vedeckej gramotnosti alebo nedostatku vedomostí, je to pravda len čiastočne. Teórie týkajúce sa medicínskej oblasti často odrážajú rastúcu nespokojnosť so spôsobom fungovania medicínskeho priemyslu, najmä s jeho orientáciou na zisk a nedostatočnou transparentnosťou. Signalizujú tiež narastajúcu frustráciu pokiaľ ide o vzťah medzi pacientom a lekárom (Drażkiewicz, 2021). Prístup zhora nadol, starostlivosť zameraná skôr na lekára ako na pacienta, povýšenecké postoje – toto všetko môže negatívne ovplyvniť dôveru voči zdravotníckemu priemyslu, poskytovateľom zdravotnej starostlivosti a nimi propagovaným medicínskym riešeniam – napríklad vakcínam (Butter & Knight, 2023).

Štúdie ukázali, že ženy, ktoré zažili zlú starostlivosť o matku alebo veľmi reštriktívne reprodukčné režimy, môžu byť skeptickejšie voči zdravotníckemu priemyslu a následne odmietnuť očkovacie programy pre seba a pre svoje deti (Morales et al., 2022; Pop, 2016). Ďalším faktorom, ktorý môže ovplyvniť postoj k vakcínam a iným opatreniam v oblasti verejného zdravia, sú neustále sa meniace zdravotnícke ekosystémy. Pacienti sú čoraz viac povzbudzovaní k tomu, aby boli zodpovední za svoje zdravie, aby robili nezávislé a informované rozhodnutia: vybrali si poisťovňu, zvolili si lekára, prispievali k výberu konkrétnej liečby.

Keďže služby zdravotnej starostlivosti nie sú vždy uspokojivé alebo dostupné, pacienti sú nútení k veľmi aktívnemu prístupu pri hľadaní riešení svojich problémov. V tejto súvislosti potom nie je prekvapujúce, že sami vyhľadávajú aj informácie o vakcínach – čo môže viesť k získaniu nesprávnych informácií alebo k tomu, že sa stanú obeťou dezinformácií (Fairhead & Leach, 2012; Sobo, 2016).

Dezinformácie a konšpiračné teórie o klesajúcom počte očkovaní by sa nemali zavrhnovať, ani by sa nemali zosmiešňovať ľudia, ktorí vyjadrujú pochybnosti o vakcinácii. Bezpochyby tu ide o verejné zdravie. Preto je dôležité, aby nielen pacienti mali prístup k čo najpresnejším informáciám, ale aby sme k tejto problematike pristupovali komplexnejšie, to znamená, aby sme zväžili ako možno zlepšiť systém verejného zdravotníctva tak, aby bol efektívnejší, spravodlivejší, zameraný skôr na pacienta než na zisk a zároveň dôveryhodnejší. Hoci niet pochyb o tom, že konšpiračné teórie a dezinformácie v tejto oblasti budú naďalej kolovať, dôležité je vytvoriť prostredie, v ktorom budú menej vierohodné.

Klimatické zmeny

Dezinformácie a konšpiračné teórie, ktoré podporujú skepticizmus a popieranie zmeny klímy, sú naďalej dôležitou výzvou. Názor, že klimatická kríza je „mýtus“, ktorého cieľom je prinútiť ľudí zmeniť spôsob života, naďalej ovplyvňuje postoje ľudí k životnému prostrediu a environmentálnym politikám. Hoci väčšina Slovákov súhlasí s tým, že klimatickú krízu spôsobil človek, napriek tomu ľudia neustále bagatelizujú vplyv, ktorý by klimatická zmena mohla mať na ich vlastnú krajinu i komunity. Je to dôležitý poznatok, pretože to môže ovplyvniť úroveň podpory politik súvisiacich s klímou.

Hoci existuje mnoho dôvodov, prečo ľudia môžu popierať alebo byť skeptickí voči klimatickým zmenám, je pozoruhodné, že na Slovensku 57 % (podľa prieskumu Ako sa máte, Slovensko <https://www.akosamateslovensko.sk/>) ľudí priznáva, že nemá dostatok informácií o tejto problematike. To naznačuje, že je potrebné vynaložiť väčšie úsilie na sprostredkovanie vedomostí týkajúcich sa tejto témy. Je to dôležité najmä preto, že ak sú ľudia raz presvedčení o konšpiračnom názore, je veľmi ťažké zmeniť ich názor. Kľúčovou stratégiou je vytvoriť im „imunitu“ voči takýmto názorom skôr, ako o nich začnú uvažovať.

Sociálna súdržnosť

Dezinformácie a konšpiračné teórie môžu mať tiež silný vplyv na sociálnu súdržnosť. Konšpiračné teórie podporujú veľmi skreslený pohľad na svet. Ide o dualistický pohľad „my“ vs. „oni“. Je to pohľad, v ktorom „iní“ konšpirujú proti „nám“ a všetko sa deje „zámerne“. Takéto teórie sú obzvlášť nebezpečné tým, že za nepriateľa označujú konkrétne skupiny, ktoré sú vo svojej podstate zlé. To môže viesť k nenávisti a sociálnemu rozdeleniu. V tejto časti sa zaoberáme niekoľkými príkladmi takýchto teórií, teóriami živiacimi antisemitizmus a teóriami vykresľujúcimi členov LGBTQ komunit ako nepriateľov „tradičných“, „slovenských“ hodnôt.

Antisemitské konšpiračné teórie

Antisemitizmus je fenomén, na ktorom možno v rôznych historických obdobiach a krajinách demonštrovať typické znaky skupinových predsudkov a nenávisti v dôsledku nekonformity silne uzavretej minority voči majorite. Židia sa stávali terčom obvinení a pogromov v obdobiach masových nepokojov už od čias stredoveku. Nenávistné prejavy dosiahli svoj vrchol počas holokaustu vďaka propagande stavajúcej aj na konšpiračných teóriách o sprisahanom židovstve. Po vojne sa antisemitská rétorika sústredila na popieranie oficiálnych historických interpretácií dejín holokaustu relativizujúc utrpenie a počty jeho obetí a mieru viny jeho vykonávateľov (revizionizmus) (Hradská, 2007; Panczová, 2020).

Častou argumentačnou stratégiou antisemitizmu je obracanie roly vinníka a obeť, kedy sú odsúdení vojnoví zločinci označovaní za martýrov a ich obeť za vinníkov. Nachádzame ho najmä v ultrapravicovom ideologickom prostredí neonacizmu (v zmysle schvaľovania holokaustu) a jeho klérofašistických verziách (v zmysle odplaty za hriechy židov). V ľavicovom antisemitskom ideovom prostredí sa táto inverzná projekcia, teda zámena obeť a vinníka, využíva pri obvineniach Izraela z účelového zneužívania holokaustu pokiaľ ide o ospravedlňovanie súčasných zločinov.

Otvorené spochybňovanie holokaustu bolo na internetových doménach registrovaných na Slovensku zredukované prijatím zákona o extrémizme v roku 2011. Mediálne známym predstaviteľom popierania holokaustu na Slovensku sa stal Marián Magát, podľa ktorého je holokaust lož využívaná na financovanie Izraela. Antisemitizmus je dnes častou súčasťou širšieho antisystémového konšpiračného prostredia, ktorý prepája obrazy nepriateľov zo širokého ideologického spektra. Príkladom môže byť kauza T. E. Rostasa, šéfredaktora konšpiračného magazínu Zem a vek, ktorého článok Klin Židov medzi Slovanmi (Rostas 2017) mal v roku 2019 súdnu dohru.

Najšokujúcejším prejavom antisemitskej konšpirácie bol už spomínaný teroristický útok z 12. októbra 2022, kedy mladý, krajne pravicový extrémista zaútočil na LGBTQ+ bar „Tepláreň“ a zastrelil dve osoby, Matúša Horvátha a Juraja Vankuliča. Terorista bol radikalizovaný na neonacistickom obsahu na sieti Telegram a vo svojom „manifeste“ sa prihlásil k podobným krajne-pravicovým teroristickým útokom vo svete. Svoj čin vysvetlil ako súčasť boja proti „židovskej nadvláde“ (resp. „Zionistickej okupačnej vláde“). LGBTQ+ komunitu vnímal ako jeden z nástrojov, pomocou ktorého majú židia údajne oslabovať a ohrozovať „bielu rasu“ (Drevená et al., 2022). Hoci čerpal predovšetkým zo zahraničných zdrojov, jeho tvrdenia boli len extrémnejšou verziou homofóbnych, transfóbnych a antisemitských naratívov, ktoré zaznievali na Slovensku aj predtým.

Soros, „kultúrny marxizmus“ a proti-rodové konšpiračné teórie

Spoločenské a politické konšpiračné naratívy sa zameriavajú na nacionalistické, šovinistické a autoritárske politické ciele (Ren et al. 2022), spochybňujúce ľudské práva, demokratické princípy a ukotvenie Slovenska v euro-atlantických štruktúrach.

Od 90. rokov, najmä počas tretej Mečiarovej vlády, boli populárne proti-Sorosovské naratívy, podľa ktorých maďaro-americký finančník a filantrop židovského pôvodu George Soros riadi „proti-slovenských“ politikov a mimovládne organizácie. Počas migračnej krízy roku 2015 bol zase obviňovaný z organizovania prílevu utečencov. Konšpiračné teórie o Sorosovi, predstavujú „modernú synekdochú“ klasických antisemitských konšpiračných teórií o židovskej nadváde (Richardson & Wodak, 2022; Langer, 2021).

Okrem krajne-pravicových politikov a intelektuálov sa k tejto konšpiračnej teórii po vražde novinára Jána Kuciaka a protestoch proti vláde pridali a čelní politickí predstavitelia (Plenta, 2020; Zvada, 2022a). Na podobné naratívy o proti-slovenskej občianskej spoločnosti financovanej zo zahraničia v poslednej dobe nadväzujú aj naratívy o „politických mimovládach“, ktoré ju prepájajú s tézami o „kultúrnom marxizme“, kde mimovládne organizácie presadzujú škodlivé „inkluzívne ideológie“.

Naratív o tzv. „kultúrnom marxizme“ je charakteristický tým, že prepája tradičné antisemitské konšpirácie a moderné krajne pravicové prúdy (Hermansson et al., 2020). „Kultúrny marxizmus“ je konšpiračná teória, podľa ktorej za zásadnými zmenami v oblasti ľudských práv stojí snaha nepriateľov „západnej civilizácie“ podkopať jej základy a privodiť jej koniec (Busbridge et al. 2020; Jamin, 2018; Paternotte a Verloo, 2021; Woods, 2019). Spoločenská liberalizácia a otvorenosť, vrátane prijímania rodovej rovnosti, LGBTQ+ ľudí či ľudí z odlišných kultúr, sú údajne súčasťou plánovaného úsilia ľavicových intelektuálov a politikov o destabilizáciu „tradičných“ hodnôt (kresťanstva, národnej identity, nukleárnej rodiny).

Ich cieľom je údajne oslabiť západné inštitúcie natoľko, aby sa vytvoril priestor pre nový totalitný režim (Busbridge et al., 2020, s. 4). Ide o modifikovanú verziu antisemitskej a nacistickej teórie o „židobolševizme“ alebo „kultúrnom bolševizme“ (Hanebrink, 2018), ale bez otvorene antisemitských črt. Vyhranenie sa voči „kultúrnemu marxizmu“ a jeho údajnej „ politickej korektnosti“ slúži krajne-pravicovým hnutiam na normalizáciu konšpiračného anti-semitizmu a otvorene mizogýnných, homofóbnych a rasistických prejavov (Hawley, 2017; Hermansson et al., 2020).

Podobný charakter majú napokon aj rôzne proti-rodové a proti-LGBTQ+ konšpiračné naratívy. Odpor k prijímaniu politik rodovej rovnosti alebo zrovnoprávnenia LGBTQ+ ľudí sa nesie v znamení odporu voči „gender ideológii“. Feministky a ľavicoví ideológovia údajne pochodujú inštitúciami, presadzujú tézy o rode odlišenom od biologického pohlavia, čím majú ohrozovať kresťanstvo, rodinu a biologickú podstatu človeka (Kuhar & Paternotte, 2017; Marchlewska et al., 2019; Graff & Korolczuk, 2022).

Konšpiračné argumenty proti rodu, resp. „genderu“, „gender ideológii“ alebo „LGBT Ideológii“ zaznievali na Slovensku pravidelne pri kampaniach proti tzv. Istanbulskému dohovoru, pri kampani okolo referenda proti neheterosexuálnym manželstvám a proti sexuálnej výchove v roku 2015, pri legislatívnych snahách obmedziť reprodukčné práva žien, či dokonca pri formulovaní a pripomienkovaní rôznych odborných politík (Maďarová, 2021; Očenášová, 2021; Sekerák, 2020; Valkovičová & Meier, 2022; Valkovičová & Maďarová 2019; Zvada 2022b).

Táto konšpiračná rétorika však neslúži nevyhnutne len na posilnenie „tradičných“ hodnôt a identít, ale využíva sa aj pri formulovaní „neliberálnych“ politických požiadaviek reagujúcich na negatívne dopady neoliberalných socio-ekonomických procesov (Maďarová & Hardoš, 2022). Okrem niektorých cirkevných predstaviteľov a kresťanských aktivistov a politikov patrili medzi hlavných propagátorov konšpiračnej teórie o „gender ideológii“ viaceré dezinformačné portály.

Tieto konšpiračné naratívy pomáhali opakovane normalizovať nenávisť a dávali do popredia extrémistických a konšpiračných aktérov. Zároveň pomohli radikalizovať mnohých veriacich a konzervatívnych voličov, ktorí v súčasnosti vnímajú inakosť a menšiny ako hrozbu pre svoju identitu. Naďalej tiež oslabujú ich dôveru v demokratické princípy rovnosti a ľudských práv, či nadnárodné inštitúcie, ktoré ich pomáhajú garantovať.

Čiastkovým riešením by mohlo byť urýchlené vyjasnenie a ochrana práv sexuálnych menšín, prijatie princípov rodovej rovnosti a zosúladenie ľudsko-právneho rámca štátu s demokratickými štandardmi v EÚ. Takéto „naplnenie najhorších obáv“ môže najlepšie ukázať ich neopodstatnenosť. Živnou pôdou pre tieto konšpirácie však sú aj predsudky a neznalosť

u širšej verejnosti, preto by si zásadnejšie riešenie vyžadovalo dlhodobé vzdelávanie a aj súčinnosť a osvetu zo strany významných cirkevných a politických predstaviteľov.

Keďže konšpiračné teórie a dezinformácie nie sú len problémom občanov, ale často ich aktívne šíria aj ľudia v mocenskom postavení, musíme aktívne pracovať na vytváraní prostredia, ktoré bude odrádzať politikov od takýchto praktík. Konšpiračný naratív, ktorý šíria politickí lídri, je obzvlášť nebezpečný, pretože dáva legitimitu ľuďom a vedie tiež k spoločenskej polarizácii a radikalizácii. Politici, ktorí aktívne šíria dezinformácie, sú zároveň vzhľadom na svoj spoločenský status ťažšie postihnuteľní. Samostatným a v poslednej dobe pomerne vypuklým problémom sa stalo šírenie dezinformácií a „hate speech“ na sociálnych sieťach politikmi, ktorí sú často z pohľadu týchto platforiem (konkrétne Facebooku) „nedotknuteľní“ a nepodliehajú už beztak slabému fact-checkingu. Sociálne siete im v podstate dali voľnú ruku šíriť a platiť za šírenie prakticky čohokoľvek, bez ohľadu na svoju faktografickú hodnotu.

Bezpečnosť

Dezinformácie a konšpiračné teórie môžu mať veľmi silný vplyv na bezpečnostné otázky. Vnútroň bezpečnosť môže byť ovplyvnená spôsobom šírenia nepravdivých informácií o konkrétnych skupinách. Predmetom dezinformácií alebo falošných správ sú často otázky menších a témy súvisiace s migrantmi. Je to nebezpečné, pretože takéto falošné príbehy a naratívy podozrievania dehumanizujú určité skupiny ľudí a menia ich na „vnútroň nepriateľov“, ktorí sú vystavení nenávisti, diskriminácii a dokonca násiliu. Dezinformácie a konšpiračné teórie sa však mobilizujú aj v čase vojny. Fám, falošné správy, dezinformácie sú v súčasnosti zavedenou stratégiou hybridnej vojny. Strategicky sa využívajú na ovplyvňovanie vnímania ľudí v súvislosti s vojnovými konfliktmi.

Ruská invázia na Ukrajinu

Vo februári 2022 dovtedy dominujúca téma pandémie Covid-19 prestala pre dezinfoscénu prakticky existovať. Po úvodnom prekvapení, že toľko popieraná Putinova invázia na Ukrajinu sa napokon udiala, vymenila dezinfoscéna vírus za Ukrajincov.

Slovenskí dezinformátori ochotne preberali čokoľvek, čo prišlo z kremel'ských špičiek a ich trollovacích fabrik: naratívy o nacistoch na Ukrajine, nezmysly o tom, že vojnu vlastne vyprovokovala Ukrajina s NATO a USA, až po úplné bizarnosti v podobe údajných ukrajinských bojových komárov.

Po tom, ako Ukrajina ukázala mimoriadnu bojaschopnosť a odhodlanie brániť sa, či po obrovských stratách Rusov a ich mizerných územných ziskoch, začali Rusi tlačiť naratív o zbytočnom predlžovaní vojny, ktorú údajne spôsobuje podpora brániaceho sa štátu zo strany Západu.

Cynickí politici, dezinfoweby aj rôzni tzv. „užitoční idioti“ opakovali tzv. talking points o zaťahovaní Slovenska do vojny a volali po akomsi mieri, ktorý by však v skutočnosti znamenal porážku Ukrajincov a zločiny proti ľudskosti, ktoré sme videli v Buči či Iziume a ktoré by sme zrejme následne videli na mnohých ďalších miestach Ukrajiny.

Dnes, vďaka dlhodobému pôsobeniu dezinformačných aktérov, vidíme v hlavách ľudí na Slovensku naozaj veľkú geopolitickú dezorientáciu. Môžeme sledovať rozdelenosť v tom, kto je na Ukrajine agresor a kto obeť, aj keď máločo je jasnejšie ako práve toto. S tým je, žiaľ, spojený aj zbytočný strach z ukrajinských utečencov, ktorí by v skutočnosti mohli demografickú a ekonomickú situáciu Slovenska skôr zlepšiť, ako ohroziť.

Témy dezinfoscény sa síce menia, ale spôsoby a manipulácie zostávajú rovnaké a držia sa pomerne predvídateľnej „príručky“, ktorá spoľahlivo funguje všetkým dezinformátorom: rozdeliť spoločnosť na jej údajných „nepriateľov“, zasiať nedôveru, upevniť presvedčenie, že pravda neexistuje, i to, že všetci klamú rovnako a následne rozložiť dôveru nielen medzi občanmi navzájom, ale najmä ich vieru v národné a nadnárodné inštitúcie (typu EÚ alebo NATO), oslabiť vôľu spolupracovať, pomáhať a zastávať želané hodnoty a geopolitické ukotvenie.

Nie je možné poprieť rolu digitálneho priestoru pri šírení dezinformácií a konšpiračných teórií. Takmer 3,5 milióna Slovákov a Sloveniek je na americkom Facebooku a vyše 1,7 milióna ich je na Instagrame (NapoleonCat.com). Podľa odhadov je približne okolo milióna obyvateľov Slovenska, najmä mladých ľudí, na čínskom TikToku (Biro, 2022). Pre mnohých sú sociálne platformy dôležitým zdrojom informácií (Newman et al., 2022). Pri pohľade na stav informačnej bezpečnosti Slovenska sa preto nedajú ignorovať lokálne dopady nadnárodných platforiem.

Algoritmy Facebooku pomáhajú extrémistom a dezinformátorom, ktorých príspevky patria dlhodobo medzi najvirálnejšie. Toto sa výraznejšie prejavilo práve pri reflektovaní invázie Ruska na Ukrajinu. V prvom kvartáli roku 2023 kráľovali slovenskému Facebooku predstavitelia strán Republika a Smer. Ako upozornil Denník N (Struhárik, 2023), na prvom mieste sa umiestnil Tomáš Špaček, ktorý zdieľa najmä kremľskú propagandu a otitulkované prejavy Vladimíra Putina či jeho prívržencov. Špačkove príspevky získali takmer 1,65 milióna interakcií, teda lajkov, komentárov a zdieľaní. Na druhom mieste skončil Robert Fico (Smer, 1,55 milióna interakcií), tretí bol Milan Uhrík (Republika, 1,14 milióna) a štvrtý jeho stranícky kolega Milan Mazurek (636 000). Zuzana Čaputová skončila až piata (588 000 interakcií).

Novou a zásadnou výzvou je nástup umelej inteligencie (AI). Tá sa pravdepodobne stane silným nástrojom v generovaní veľmi presvedčivých dezinformačných textov, obrázkov a videí. Tie dokáže AI nielen vytvoriť, ale aj našit' na mieru rôznym cieľovým skupinám na základe ich hodnotového nastavenia, politického presvedčenia, rasy, rodu, vzdelania alebo socio-ekonomického statusu.

Doteraz verejne dostupné modely generatívnej AI ako napr. ChatGPT majú v sebe zabudované ochranné prvky, ktoré do istej miery bránia priamym pokusom o generovanie dezinformácií, tie sa však používatelia snažia rôznymi spôsobmi obísť a niekedy úspešne.

Je len otázkou času, kedy svoj jazykový model vytrénujú dezinformační aktéri (ak sa tak už nestalo) a takéto ochrany do neho nezabudujú. Ako účinne odhaľovať a zachytávať automaticky generované dezinformácie budú jedny z hlavných výziev nadchádzajúcich rokov.

Odporúčania

Situácia okolo konšpiračných teórií a dezinformácií nemá jediné riešenie. Tento problém si vyžaduje strategické myslenie, ktoré dokáže riešiť problém komplexne a zohľadniť jeho zložitosť. Nižšie prichádzame s niekoľkými návrhmi, ako možno tento problém riešiť v oblasti vzdelávania, verejnej správy, tvorby politiky, právnej oblasti a s podporou občianskej spoločnosti.

Problém dezinformácií a konšpiračných teórií nie je len technologickou záležitosťou. Je to v značnej miere sociálny problém, ktorý sa často prejavuje v spôsobe, akým ľudia interagujú s technológiami. V dôsledku toho je potrebné riešiť ho na spoločenskej úrovni.

Tvorba politiky a právne opatrenia

Potrebujeme jasnú stratégiu informačnej bezpečnosti Slovenska, ako aj jasnú komunikačnú stratégiu slovenských štátnych inštitúcií. V roku 2021 bola schválená dlho očakávaná Bezpečnostná a Obranná stratégia. V roku 2022 bol Slovensko prijalo Akčný plán koordinácie boja proti hybridným hrozbám, ktorý stanovil desiatky konkrétnych úloh pre štátne inštitúcie. Rozbehol sa tiež národný projekt zvýšenia odolnosti Slovenska voči hybridným hrozbám, na základe ktorého vznikli vo viacerých rezortoch útvary strategickej komunikácie a boja proti hybridným hrozbám, ktoré sa spoločne koordinujú. Štát bol schopný aj vďaka eurofondom najat', vyškoliť a medzinárodne zosieťovať množstvo ľudí, ktorých prácou je práve roky zanedbávaná strategická komunikácia.

Na druhej strane, štát nebol po začiatku ruskej agresie na Ukrajinu schopný uvedenú Bezpečnostnú a Obrannú stratégiu adekvátne aktualizovať. Stále nám chýba Koncepcia strategickej komunikácie SR. Tá je síce vo fáze návrhu, ale je nepravdepodobné, že bude v dohľadnej dobe prijatá. Národný projekt zvýšenia odolnosti proti hybridným hrozbám končí na jeseň 2023 a jeho ďalšia udržateľnosť je, aj s ohľadom na predčasné voľby, otázná. Rovnako ako osud desiatok "stratcomových" ľudí v rezortoch a na Úrade vlády.

Dobrym príkladom "zaseknutia" sa na polceste je Zákon o kybernetickej bezpečnosti, právne upravujúci blokovanie dezinfowebov, ku ktorým pomerne netransparentne pristúpil Národný bezpečnostný úrad krátko po začiatku vojny na Ukrajinu. Parlament ho vrátil na dopracovanie a je nepravdepodobné, že sa do predčasných volieb schváli. Známe dezinfoweby sú opäť online a šíria rovnaké klamstvá a bludy ako dovtedy.

Slovensko by malo venovať veľkú pozornosť Zákonu o digitálnych službách (Digital Services Act) z dielne EÚ a malo by sa zaviazat' k implementácii príslušných politík. Taktiež by sa malo aktívne podieľať na tvorbe nariadení EÚ týkajúcich

sa dezinformácií a nenávisťných prejavov. Osobitnú pozornosť by malo venovať napríklad zavádzaniu riešení, ktoré by zabránili vytváraniu zisku zo šírenia dezinformácií.

Štátne inštitúcie

Je potrebné vykonať revíziu štátnych inštitúcií, ktorá posúdi ich pripravenosť na prevenciu a boj proti dezinformáciám. Týka sa to nielen inštitúcií, ktoré sa zaoberajú informáciami alebo médiami, ale aj tých, ktoré majú vo svojej náplni témy zdravia, sociálnej súdržnosti a bezpečnosti.

Mali by byť vypracované osobitné postupy a nástroje na predchádzanie šíreniu dezinformácií počas volieb. Volebnej komisii by mali byť ponúknuté školenia a nástroje na monitorovanie vplyvu dezinformácií a vonkajších vplyvov na štátne a komunálne voľby.

Ďalšou požiadavkou je dobrá komunikačná stratégia, ktorá bude zahŕňať nielen najvyššie štátne orgány (vláda), ale aj iné inštitúcie (ministerstvá, miestne orgány atď.). Prvým odporúčaním je jasne formulovať, čo je záujem štátu a jednotne to komunikovať. Štátne a verejné inštitúcie by mali mať jasno v tom, aké sú ich kľúčové poslanstvá v oblastiach ako je verejné zdravie (Covid-19), bezpečnosť a geopolitická orientácia, obrana demokracie, životné prostredie a klimatická zmena, ale tiež spoločenská súdržnosť (prevencia radikalizácie, polarizácie, extrémizmu, antisemitizmu a pod.). Ďalším odporúčaním je monitorovať a merať. Komunikácia musí stáť na správnom poznaní spoločenských nálad, postojov a na ich kvalitnom pochopení. Potreba byť proaktívny je tretím odporúčaním. Štátne a verejné inštitúcie by mali s kľúčovými témami vystupovať ako prvé.

Štátni úradníci by mali absolvovať školenie o dezinformáciách. Toto je obzvlášť dôležité pre tých zamestnancov administratívy pracujúcich v oblastiach, ktoré sú často predmetom konšpiračných teórií. Toto školenie by malo zlepšiť ich možnosti a schopnosti identifikovať dezinformácie a tiež zlepšiť ich komunikačné zručnosti. Schopnosť miestnych inštitúcií bojovať proti dezinformáciám na lokálnej úrovni by sa nemala podceňovať.

Štátne inštitúcie by mali v oblasti dezinformácií aktívne spolupracovať s medzinárodnými organizáciami (napríklad EÚ a NATO). Keďže dezinformácie a konšpiračné teórie sa šíria veľmi ľahko a nepoznajú hranice, je dôležité podporovať v tejto oblasti aj regionálnu a nadnárodnú spoluprácu.

Médiá

Konšpiračné teórie a šírenie nepravdivých informácií v digitálnom priestore predstavujú jasnú výzvu pre médiá a informačný priestor. Ako odpoveď sa ponúka vzostup praxe „fact-checkingu“, ktorá mala v technologicky fragmentovanej, politicky polarizovanej a ekonomicky podvyživenej oblasti žurnalistiky pomôcť vybudovať nové mechanizmy kontroly a zodpovednosti (Amazeen, 2020).

Avšak možnosti samotnej žurnalistickej praxe fact-checkingu by sa najmä zo strany policy-makerov v boji proti dezinformáciám nemali preceňovať (Vinhas & Bastos, 2022). Systematické overovanie faktov (fact-checking) a vyvracanie nepravdivých tvrdení (debunking) ako súčasť žurnalistiky nemá jednoznačnú mieru efektivity pri redukcii množstva dezinformácií. Naprieč štúdiami sa účinky a ich efektivita rôznia a ponúkajú skôr zmiešané výsledky (Nieminen & Rapeli, 2019; Walter et al. 2020).

Nemožno tiež konštatovať, že by prijatie faktických opráv viedlo napríklad k zmene názoru voličov na živých politikov či ochote meniť svoje voličské správanie (Nyhan et al., 2020). Ochota počúvať a akceptovať fact-checking a debunking, najmä v otázkach dotýkajúcich sa politiky, môže podliehať triedeniu podľa stranického kľúča – sympatizanti niektorých politických prúdov môžu byť menej náchylní venovať im pozornosť (Robertson et al., 2020).

Ani samotné upozorňovanie na nepravdy, hoaxy a konšpiračné teórie nie je aktivita, ktorá by prinášala neutrálne poznanie, ale je skôr vytváraním a strážením hranice spoločensky akceptovateľného. Samotné šírenie klamstiev, na ktoré sa takto poukáže, môže byť pre niektoré obecnosť znakom autenticity: ochota porušovať komunikačné normy je pre ľudí, ktorí z rôznych dôvodov už nedôverujú politike, širšej komunite a jej inštitúciám, znakom dôveryhodnosti a ochoty zastávať ich záujmy (Hahl et al., 2018).

Pozornosť je preto aj tu nevyhnutné zamerať najmä na otázky budovania dôvery, vzdelávania budúcich novinárov, posilnenia inštitúcií, vrátane médií verejnej služby či etických a profesných asociácií. Napríklad, v médiách verejnej služby by mohlo ísť o posilnenie nezávislosti etickej komisie v RTVS. Pozitívom je výraznejšie angažovanie novo-posilneného štátneho regulátora, Rady pre mediálne služby, ktorý reaguje na problematiku online dezinformácií a potrebu regulácie online platforiem na európskej úrovni (Struhárik, 2022). Jednotlivé médiá by tiež mohli vypracovať svoje interné kódexy správania a tiež politiky, ktoré pomôžu pri riešení dezinformácií.

Médiá by sa mali usilovať aj o hľadanie alternatívnych foriem financovania. Súčasný systém spoliehajúci sa na reklamu spojenú s online návštevnosťou, môže nepriamo podporovať „clickbait“ obsah, ktorý láka na rôzne senzácie.

Nutnosť hľadať mechanizmy výuky mediálnej gramotnosti v digitálnom veku sa však netýka len novinárov, ale všetkých občanov. Vzdelávanie k mediálnej gramotnosti možno napokon chápať ako súčasť novinárskej práce (Jaakkola, 2022). Na školách by výchova k zodpovednému vyhľadávaniu a konzumovaniu správ či podpore demokratickej participácie mohla zahŕňať aj aktívnu účasť samotných médií, kde by ľudia z praxe vysvetľovali princípy novinárskej práce (Muñiz-Velázquez, 2023; Sengl & Heinke, 2023).

Z hľadiska efektivity sa spomedzi intervencií na znižovanie viery v konšpiračné teórie ukazujú ako najúčinnnejšie tie, ktoré možno označiť za nepriame – zamerané na vzdelávanie, konkrétne na budovanie analytického a kritického myslenia (O'Mahony et al. 2023). Samotné vzdelávanie o probléme konšpiračných teórií a dezinformácií, či už na školách alebo v širšej verejnosti, však nemôže prebiehať len v epistemickej rovine (debunking a fact-checking), ale musí zohľadňovať aj ich morálnu a politickú rovinu a zdroje ich popularity, reflektovať budovanie dôvery a prehlbovať demokratickú participáciu (Drażkiewicz, 2022; Harambam, 2021; Zembylas, 2021).

Okrem vzdelávania, budovania odolnosti a dôvery patrí k možnostiam konfrontovania problému dezinformácií a konšpiračných teórií aj regulácia sociálnych sietí, podobne ako sú už v súčasnosti regulované klasické médiá (Niklewicz, 2017). Ak má byť však takáto regulácia zmysluplná, musí prebiehať koordinovane na nadnárodnej úrovni (Nenadic et al., 2023; Saurwein & Spencer-Smith, 2020).

Zároveň môžeme vidieť, že samoregulácia sociálnych sietí zlyhala. Tieto platformy nedokážu resp. nechcú dodržiavať ani vlastné komunitné pravidlá. Svoj obsah kontrolujú a posudzujú v nepostačujúcej miere. Ich rezignáciu v tomto smere dobre ilustruje skutočnosť, že Facebook pre región Slovenska zamestnáva iba jedného fact-checkera.

Dá sa však očakávať, že pozitívnym zásahom bude európska regulácia. Od roku 2024 vstúpi do platnosti dlhoočakávaný Digital Services Act, ktorý najmä tie najväčšie sociálne platformy donúti zakročiť proti „hate speech“, nelegálnemu obsahu a dezinformáciám. Zároveň sociálnym sieťam pribudne reportovacia povinnosť hlásiť, čo konkrétne urobili v prospech zdravšieho informačného prostredia. Pri porušení pravidiel hrozia digitálnym platformám pokuty až do 6 % ich globálneho ročného obratu.

Štátne inštitúcie a medzinárodne organizácie by taktiež mali byť schopné regulovať a vytvárať tlak na sociálne platformy, aby dôslednejšie dodržiavali vlastné štandardy a efektívnejšie kultivovali informačné prostredie. Štát by mal vedieť ukázať schopnosť zakročiť proti dezinformátorom, ktorí cielene klamú a šíria nenávisťné prejavy.

Používatelia digitálnych médií by mali mať k dispozícii osobitné opatrenia, aby sa pri vyhľadávaní informácií mohli vyhnúť všetkým algoritmom a vybrať si svoju digitálnu cestu.

Vzdelanie a vzdelávanie

Jedným z kľúčových nástrojov, ktorý môže pomôcť v boji proti dezinformáciám, je vzdelávanie, ktoré nás učí prepájať veci a vidieť ich v širšom kontexte. Čoraz viac sa skloňuje potreba strategicky budovať vzdelávací systém, podporujúci rozvoj digitálnej gramotnosti a kritického myslenia. Kritické myslenie je schopnosť, ktorá je predpokladom k obozretnosti, opatrnosti pri vyhľadávaní, využívaní aj interpretácii informácií. Tým, že sa žiaci i pedagógovia ocitajú v čoraz zložitejšom a neprehľadanejšom informačnom prostredí, kde sa môžu dočítať, počuť a vidieť toľko ako nikdy predtým, je podpora rozvoja schopnosti kriticky myslieť esenciálna.

Ani učitelia, ktorých poslaním je vzdelávanie a príprava budúcich generácií na život, nie sú imúnni voči konšpiračnému zmýšľaniu. Určitý vhľad do radov pedagógov v tomto smere poskytol prieskum agentúry Focus, ktorý sa realizoval počas pandémie Covid-19. Výsledky prieskumu nie sú veľmi lichotivé: ukázalo sa, že 44% percent učiteľov považovalo

koronavírus za bežné chrípkové ochorenie, 39% zapojených učiteľov verilo tomu, že pravidelné nosenie rúšok malo negatívne zdravotné dôsledky a takmer tretina (31 percent) učiteľov na druhom stupni základných škôl si myslelo, že očkovanie bolo prípravou na čipovanie ľudí (Gdovinová, 2020).

Uvedený prieskum (Gdovinová, 2020) ukázal aj to, že mnoho učiteľov hľadá informácie aj v médiách, ktoré majú prívlastok konšpiračné. Napríklad 71 percent opýtaných učiteľov uviedlo, že dôveruje Hlavným správam, viac ako polovica konšpiračnému časopisu Zem a vek a 48 percent Slobodnému vysielaču.

Pozornosť je však potrebné sústrediť nielen na učiteľov, ktorí sú už zapojení do vzdelávacieho procesu, ale i na tých, ktorí sa na výkon tohto povolania len pripravujú – teda na študentov pedagogických odborov. Prieskum, ktorý v roku 2017 realizovala psychologička Ballová Mikušková z Ústavu experimentálnej psychológie Centra spoločenských a psychologických vied SAV, poukázal na to, že i budúci učelia majú tendencie veriť konšpiračným teóriám, pričom najviac išlo o konšpirácie, ktoré sa týkali sprisahaní vlád či kontroly informácií. Na základe týchto zistení vedkyňa zo SAV odporučila, aby mali študenti pedagogiky k dispozícii kurzy kritického myslenia, a to z dôvodu „aby sa naučili správne myslieť a naučili sa rozpoznávať zdroje informácií. Študenti nevedia, čo je dôveryhodný zdroj a nevedia, ako si zdroje overovať“ (Ballová Mikušková, 2018; Horak, 2017).

Vzdelávací systém na Slovensku si vyžaduje revíziu, pretože potrebuje reflektovať dynamiku súčasného sveta, v ktorom sme vystavení dezinformáciám v nebývalej miere. Pomerne pozitívnu správou je skutočnosť, že Ministerstvo školstva spustilo začiatkom roka 2023 verejnú konzultáciu štandardov nového vzdelávacieho programu, ktorý je súčasťou zmien obsahu vzdelávania. Tieto zmeny by sa mali postupne uplatňovať na základných školách do roku 2026. Ministerstvo v tomto smere konštatuje, že úprava učebných osnov je potrebná najmä preto, že náš systém už nespĺňa základné požiadavky kvality v príprave žiakov pokiaľ ide o ich digitálne vedomosti, kritické myslenie, či vyhodnocovanie informácií (<https://www.planobnovy.sk/kompletny-plan-obnovy/kvalitne-vzdelavanie/>).

Zodpovednosť za digitálne vzdelávanie by mali prevziať štátne vzdelávacie inštitúcie, nielen organizácie občianskej spoločnosti alebo jednotlivé školy a učelia.

Určité kroky je potrebné prijať aj v rámci vyššieho vzdelávania a vedeckej komunity. Keďže dezinformácie a konšpiračné teórie majú potenciál silne ovplyvňovať spoločenský život, je potrebné lepšie porozumieť tejto téme, študovať ju a navrhovať riešenia, ktoré sú šité na mieru slovenskému kontextu. Keďže je však do konfliktov o pravdu zapojená aj akademická obec, musí dôjsť aj k špecifickej úprave, ktorá sa konkrétne týka výskumných inštitúcií a ich miesta vo verejných diskusiách. Vedecké inštitúcie by mali podporovať verejnú angažovanosť svojich pedagógov. Rešpektovanie vedeckej slobody by malo byť chránené, inštitúcie by však tiež mali hľadať spôsoby, ako riešiť problém dezinformácií alebo konšpiračných názorov pochádzajúcich z ich vlastných kruhov. V záujme zvýšenia dôvery voči vede by akademické inštitúcie mali zachovať transparentnosť, pokiaľ ide o financovanie a výskumné postupy, a dodržiavať všetky potrebné etické protokoly.

Občianska spoločnosť

Organizácie, ktoré sa venujú otázke dezinformácií a konšpiračných teórií, by mali byť podporované a zahrnuté do tvorby štátnych stratégií a nových právnych riešení.

Pri navrhovaní nových riešení a zákonov je potrebné viesť dialóg s občianskou spoločnosťou. Je to dôležité najmä preto, že táto téma súvisí so základnými demokratickými právami (ako napríklad sloboda prejavu, sloboda médií, náboženské slobody atď.), ale i preto, že dezinformácie a konšpiračné teórie sú viac než len technologický problém či nedostatok vedomostí. Odrážajú totiž hlboko zakorenené sociálne problémy, a preto by sa k nim malo pristupovať s vysokou mierou senzitivity.

Z uvedeného dôvodu by sa štátni predstavitelia a verejné inštitúcie mali zamerať aj na riešenie základných príčin tohto problému: investovať do iniciatív, ktoré môžu zlepšiť politickú a spoločenskú dôveru a ktoré napomôžu zlepšeniu sociálnej súdržnosti.

Potrebujeme výraznejšiu podporu pre obeť dezinformácií a konšpiračných teórií. To zahŕňa najmä podporu skupín, ktoré sú vystavené naratívom podozrievania: príslušníkov menšín, migrantov atď.

Je tiež žiadúce prichádzať s riešeniami, ktoré pomôžu čeliť konšpiračným teóriám, dezinformáciám a radikalizácii na lokálnej a personálnej resp. rodinnej úrovni - keďže čoraz viac ľudí zažíva vo svojom blízkom okolí rozpory

a nehody spôsobené konfliktami o „pravdu“. Pre tých, ktorí to potrebujú, by mali byť k dispozícii školenia v oblasti riešenia konfliktov alebo prípadná psychologická podpora.

V neposlednom rade je dôležité vykonávať aktívny monitoring a realizovať prieskumy, aby bolo možné lepšie pochopiť nálady v spoločnosti a tiež verejnú percepciu, pokiaľ ide o oblasť dezinformácií a konšpiračných teórií.

Referencie

- Allport, G. W., & Postman, L. (1947). *The psychology of rumor*. Henry Holt.
- Amazeen, M. A. (2020). Journalistic interventions: The structural factors affecting the global emergence of fact-checking. *Journalism*, 21(1), 95–111. <https://doi.org/10.1177/1464884917730217>
- Ballová Mikušková, E. (2018). Conspiracy Beliefs of Future Teachers. *Current Psychology*, 37(3), 692–701. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9561-4>
- Biro, P. (2022). Vročna Sprava o Internete na Slovensku https://virtualno.sk/wp-content/uploads/Vyrocnna-sprava-o-internete-na-slovensku_2022.pdf
- Butter, M., & Knight, P. (2023). *Covid Conspiracy Theories in Global Perspective*. Taylor & Francis. <https://books.google.sk/books?id=NASqEAAAQBAJ>
- Busbridge, R., Moffitt, B., & Thorburn, J. (2020). Cultural Marxism: Far-right conspiracy theory in Australia's culture wars. *Social Identities*, 26(6), 722–738. <https://doi.org/10.1080/13504630.2020.1787822>
- Drażkiewicz, E. (2021). Taking vaccine regret and hesitancy seriously. The role of truth, conspiracy theories, gender relations and trust in the HPV immunisation programmes in Ireland. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 69–87. <https://doi.org/10.1080/14797585.2021.1886422>
- Drażkiewicz, E. (2022). Study conspiracy theories with compassion. *Nature*, 603(7903), 765–765. <https://doi.org/10.1038/d41586-022-00879-w>
- Drevená, K., Rybníkar, J., & Rybár, J. (2022). Teroristický útok na Zámockej ulici v Bratislave: Bezprostredné a preventívne aktivity Rady pre mediálne služby na zamedzenie šírenia nelegálneho a škodlivého obsahu (pp. 1–88). Rada pre mediálne služby. https://rpms.sk/sites/default/files/2023-03/Teroristicky_utok_na_Zamockej_ul_Bezprostredna_a_preventivne_aktivity_RpMS_na_zamedzenie_sirenia_nelegalneho_a_skodliveho_obsahu.pdf
- Fairhead, J., & Leach, M. (2012). *Vaccine Anxieties: „Global Science, Child Health and Society“*. Taylor & Francis. <https://books.google.ie/books?id=WugAXBorlkC>
- Gdovinová, D. (2020, 19.10.2020). Tretina učiteľov si myslí, že očkovanie je prípravou na čipovanie. Až polovica učiteľov by sa nedala zaočkovať (prieskum). *Dennik N*. <https://dennikn.sk/2095185/tretina-ucitelov-si-mysli-ze-ockovanie-je-pripravou-na-cipovanie-az-polovica-ucitelov-by-sa-nedala-zaockovat-prieskum/>
- Graff, A., & Korolczuk, E. (2021). *Anti-Gender Politics in the Populist Moment* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003133520>
- Hahl, O., Kim, M., & Zuckerman Sivan, E. W. (2018). The Authentic Appeal of the Lying Demagogue: Proclaiming the Deeper Truth about Political Illegitimacy. *American Sociological Review*, 83(1), 1–33. <https://doi.org/10.1177/0003122417749632>
- Hanebrink, P. A. (2018). *A specter haunting Europe: The myth of Judeo-Bolshevism*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Harambam, J. (2021). Against modernist illusions: Why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 104–122. <https://doi.org/10.1080/14797585.2021.1886424>
- Hawley, G. (2017). *Making sense of the alt-right*. Columbia University Press.
- Hermansson, P., Lawrence, D., Mulhall, J., & Murdoch, S. (2020). *The international alt-right: Fascism for the 21st century?* Routledge.
- Horák, O. (2017, 24.03.2017). Budúci učitelia veria na konšpirácie. Vytvára to potenciálny priestor na extrémizmus, tvrdí vedkyňa. *Dennik N*. <https://dennikn.sk/713184/buduci-ucitelia-veria-na-konspiracie-vytvara-to-potencialny-priestor-na-extremizmus-tvrdi-vedkyňa/>
- Hradská, K. (2007). Revizionizmus holokaustu na Slovensku. Z dejín holokaustu a jeho popierania, 174–183
- Jaakkola, M. (2022). Journalists as Media Educators: Journalistic Media Education as Inclusive Boundary Work. *Journalism Practice*, 16(6), 1265–1285. <https://doi.org/10.1080/17512786.2020.1844040>
- Jamin, J. (2018). Cultural Marxism: A survey. *Religion Compass*, 12(1–2), e12258. <https://doi.org/10.1111/rec3.12258>
- Kuhar, R., & Paternotte, D. (Eds.). (2017). *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. Rowman & Littlefield.
- Langer, A. (2021). The eternal George Soros: The rise of an antisemitic and Islamophobic conspiracy theory. In *Europe: Continent of Conspiracies* (pp. 163–184). Routledge.

- Lewandowsky, S., & Cook, J. (2020). <https://skepticalscience.com/conspiracy-theory-handbook-downloads-translations.html>
- Liška, A. (2012). Cholerová epidémia z roku 1831 a jej priebeh v Prešovskej eparchii. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta.
- Maďarová, Z. (2021, October 23). Opozícia voči pojmu rod. ASPEKTin - Feministický Webzin. <https://www.aspekt.sk/content/aspektin/opozicia-voci-pojmu-rod>
- Maďarová, Z., & Harďoš, P. (2022). In the Name of the Conservative People: Slovakia's Gendered Illiberal Transformation. *Politics and Governance*, 10(4), 95–107. <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5538>
- Mahl, D., Schäfer, M. S., & Zeng, J. (2022). Conspiracy theories in online environments: An interdisciplinary literature review and agenda for future research. *New Media & Society*, 14614448221075760. <https://doi.org/10.1177/14614448221075759>
- Marchlewska, M., Cichocka, A., Łozowski, F., Górska, P., & Winiewski, M. (2019). In search of an imaginary enemy: Catholic collective narcissism and the endorsement of gender conspiracy beliefs. *The Journal of Social Psychology*, 159(6), 766–779. <https://doi.org/10.1080/00224545.2019.1586637>
- Morales, D. X., Beltran, T. F., & Morales, S. A. (2022). Gender, socioeconomic status, and Covid-19 vaccine hesitancy in the US: An intersectionality approach. *Sociology of Health & Illness*.
- Muñiz-Velázquez, J. A. (2023). (Dis)Information Literacy: A Democratic Right and Duty of All Citizens. *Media and Communication*, 11(2), 1–4. <https://doi.org/10.17645/mac.v11i2.7029>
- Nenadic, I., Brogi, E., & Bleyer-Simon, K. (2023). Structural indicators to assess effectiveness of the EU's Code of Practice on Disinformation [Working Paper]. European University Institute. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/75558>
- Newman, N., Fletcher, R., Eddy, K., & Nielson, R. (2022). Reuters Institute, Digital News Report.
- Nieminen, S., & Rapeli, L. (2019). Fighting Misperceptions and Doubting Journalists' Objectivity: A Review of Fact-checking Literature. *Political Studies Review*, 17(3), 296–309. <https://doi.org/10.1177/1478929918786852>
- Niklewicz, K. (2017). Weeding out fake news: An approach to social media regulation. *European View*, 16(2), 335–335. <https://doi.org/10.1007/s12290-017-0468-0>
- Nyhan, B., Porter, E., Reifler, J., & Wood, T. J. (2020). Taking Fact-Checks Literally But Not Seriously? The Effects of Journalistic Fact-Checking on Factual Beliefs and Candidate Favorability. *Political Behavior*, 42(3), 939–960. <https://doi.org/10.1007/s11109-019-09528-x>
- Očenášová, Z. (2022). Poison in the Juice: "Gender Ideology" and the Istanbul Convention in Slovakia. *Politické Vedy*, 24(4), 38–55. <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.4.38-55>
- O'Mahony, C., Brassil, M., Murphy, G., & Linehan, C. (2023). The efficacy of interventions in reducing belief in conspiracy theories: A systematic review. *PLOS ONE*, 18(4), e0280902. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280902>
- Panczová, Z. (2017). Konšpiračné teórie: témy, historické kontexty a argumentačné stratégie. Ústav etnológie a sociálnej antropológie Slovenskej akadémie vied.
- Panczová, Z. (2020). Konšpiračné teórie a holokaust: súčasné podoby popierania holokaustu v slovenských internetových zdrojoch. In J. Hlavinka & P. Salner (Eds.), *Tábor smrti Sobibor : dejiny a odkaz*. Marenčin PT.
- Papakyriakopoulos, O., Medina Serrano, J. C., & Hegelich, S. (2020). The spread of Covid-19 conspiracy theories on social media and the effect of content moderation. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. <https://doi.org/10.37016/mr-2020-034>
- Paternotte, D., & Verloo, M. (2021). De-democratization and the Politics of Knowledge: Unpacking the Cultural Marxism Narrative. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 28(3), 556–578. <https://doi.org/10.1093/sp/jxab025>
- Peterson, W. A., & Gist, N. P. (1951). Rumor and public opinion. *American Journal of Sociology*, 57(2), 159–167.
- Pirro, A. & Taggart, P. (2022). Populists in power and conspiracy theories. *Party Politics*, 29(3), 413–423.
- Plenta, P. (2020). Conspiracy theories as a political instrument: Utilization of anti-Soros narratives in Central Europe. *Contemporary Politics*, 26(5), 512–530. <https://doi.org/10.1080/13569775.2020.1781332>
- Pop, C. (2016). Locating Purity within Corruption Rumors: Narratives of HPV Vaccination Refusal in a Peri-urban Community of Southern Romania. *Medical Anthropology Quarterly*, 30(4), 563–581. <https://doi.org/doi:10.1111/maq.12290>
- Ren, Z. (Bella), Carton, A. M., Dimant, E., & Schweitzer, M. E. (2022). Authoritarian leaders share conspiracy theories to attack opponents, galvanize followers, shift blame, and undermine democratic institutions. *Current Opinion in Psychology*, 46, 101388. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101388>
- Richardson, J., & Wodak, R. (2022). Anti-Sorosism: Reviving the "Jewish world conspiracy". In M. Demata, V. Zorzi, & A. Zottola (Eds.), *Discourse Approaches to Politics, Society and Culture* (Vol. 98, pp. 395–420). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/dapsac.98.17ric>
- Robertson, C. T., Mourão, R. R., & Thorson, E. (2020). Who Uses Fact-Checking Sites? The Impact of Demographics, Political Antecedents, and

- Media Use on Fact-Checking Site Awareness, Attitudes, and Behavior. *The International Journal of Press/Politics*, 25(2), 217–237. <https://doi.org/10.1177/1940161219898055>
- Saurwein, F., & Spencer-Smith, C. (2020). Combating Disinformation on Social Media: Multilevel Governance and Distributed Accountability in Europe. *Digital Journalism*, 8(6), 820–841. <https://doi.org/10.1080/21670811.2020.1765401>
- Sekerák, M. (2020). Neliberálny populizmus na Slovensku: Prípád tzv. rodovej ideológie. *Acta Politologica*, 12(1), 65–86. https://doi.org/10.14712/1803-8220/21_2019
- Sengl, M., & Heinke, E. (2023). Teaching Journalism Literacy in Schools: The Role of Media Companies as Media Educators in Germany. *Media and Communication*, 11(2), 53–63. <https://doi.org/10.17645/mac.v11i2.6389>
- Sobo, E. J. (2016). Theorizing (vaccine) refusal: Through the looking glass. *Cultural Anthropology*, 31(3), 342–350.
- Struhárik, F. (2023, 23.04.2023). MediaBrífing: Fico, Republika, Fico, Republika... Tak stále vyzerá špička slovenského Facebooku. *Denník N*. <https://dennikn.sk/3316961/mediabrifing-fico-republika-fico-republika-tak-stale-vyzera-spicka-slovenskeho-facebooku/>
- Struhárik, F. (2022, August 24). Ak sociálne siete neodstránia nelegálny obsah, ľudia sa môžu obrátiť na nový regulačný úrad, ktorý môže zakročiť. *Denník N*. <https://dennikn.sk/2981764/ak-socialne-siete-neodstrania-nelegalny-obsah-ludia-sa-mozu-obratit-na-novy-regulacny-urad-ktory-moze-zakrocit/>
- Valkovičová, V., & Maďarová, Z. (2019, May 3). From weirdoes to political actors—The journey of Slovak gender ideology rhetoric. *Heinrich Boll Stiftung*. <https://www.gwi-boell.de/en/2019/05/03/weirdoes-political-actors-journey-slovak-gender-ideology-rhetoric>
- Valkovičová, V., & Meier, P. (2021). "Everyone has the right to their opinion": 'Gender Ideology' Rhetoric and Epistemic Struggles in Slovak Policymaking. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, jxab008. <https://doi.org/10.1093/sp/jxab008>
- Vinhas, O., & Bastos, M. (2022). Fact-Checking Misinformation: Eight Notes on Consensus Reality. *Journalism Studies*, 23(4), 448–468. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2022.2031259>
- Walter, N., Cohen, J., Holbert, R. L., & Morag, Y. (2020). Fact-Checking: A Meta-Analysis of What Works and for Whom. *Political Communication*, 37(3), 350–375. <https://doi.org/10.1080/10584609.2019.1668894>
- Woods, A. (2019). Cultural Marxism and the Cathedral: Two Alt-Right Perspectives on Critical Theory. In C. M. Battista & M. R. Sande (Eds.), *Critical Theory and the Humanities in the Age of the Alt-Right* (pp. 39–59). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-18753-8_3
- Zembylas, M. (2021). Moving beyond debunking conspiracy theories from a narrow epistemic lens: Ethical and political implications for education. *Pedagogy, Culture & Society*, 0(0), 1–16. <https://doi.org/10.1080/14681366.2021.1948911>
- Zvada, L. (2022a). Anti-Soros Conspiracy Rhetoric in Slovak Parliamentary Discourse: Actors, Narratives, and Implications. *Politické Vedy*, 25(2), 177–207. <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2022.25.2.177-207>
- Zvada, L. (2022b). On Gender and Illiberalism: Lessons From Slovak Parliamentary Debates. *Politics and Governance*, 10(4). <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5536>